

ni-raz» dərin məzmunlu fəlsəfi əsər olmaqla yanaşı, bədii cəhətdən də mükəmməldir. Buradakı dini-fəlsəfi fikirlər yüksək ustalıqla zəngin obrazlar, müqayisələr, təşbehlər, canlı və yadda qalan ştrixlərlə verilib. Müəllif təqdim edilən nümunələrin təhllillərini sadə, anlaşıqlı, oxucuya çatdıran tərzə verməyə çalışıb.

Tədqiqatçı cəlb edilən XIV yüzillikdə yazıb-yaratmış şairlərdən biri də Azərbaycan ədəbi şəirinin ilk böyük nümayəndələrindən, dilimizə şeir, sonət dili kimi yeni bir zirvəyə yüksəldən Qazi Bürhanəddindir. Tədqiqatçı şairi gözəllik və sevgi nəğmələri kimi təqdim edir, incə, zərif bir zövqə malik olduğunu göstərir. Klassik poeziyanın nadir və zəngin ifadə vasitələrindən bacarıqla istifadə etdiyini şeir nümunələri ilə sübuta yetirir, şairin bədii fikrini yüksək bir şeiriyətlə yadda qalan məcazlarda təcəssüm etdirdiyini qeyd edir. Şairin ana dilində olan «Divan» həmin dövrdə dilimizin yüksək bədii səviyyəyə çatmasından xəbər verir, şairin sırf türk poetik janrlarından olan tuyuqlarını «Divan»a daxil etməsinə də mühüm poetik yenilik olduğunu xüsusi vurğulayır.

Sufizmin «vəhdəti-vücut» fəlsəfəsinə xidmət edən Azərbaycan şairi Əvhədi Marağayi də əsərdə öz yerini tapıb. Təsədüfi deyil ki, müəllif şairin «Cüst» («Nadir») rədfli qəsidəsinə müraciət edir. Bildiyiniz kimi, bir qədər sonra XIV əsr Azərbaycanın digər görkəmli sənətkarı – İ.Nəsimi bu qəsidəni doğma dildə cavablandırmışdı. Adıçəkilən «Cüst» qəsidəsində Əvhədi təsəvvüfün məhz bu təlimindən çıxış edir.

Azərbaycanın orta əsrlər ictimai dini-fəlsəfi və ədəbi-mədəni gerçəkliyində sufizmdən sonra öz əksini tapan ikinci bir təriqət cərəyanı da hürüfilikdir. Müəllif hürüfililiyin özünəməxsusluğunu, dini-fəlsəfi təriqət kimi əsasən XIV-XV əsrlərdə təzahür etdiyini qeyd edir və tamamilə haqlı olaraq yazır ki, «bu cərəyan XIV-XV yüzilliklərdə Azərbaycan ədəbi-mədəni mühiti və bədii fikri ilə o qədər sıx və əsaslı şəkildə qaynaşmışdır ki, onu nəzərə almadan həmin dövr ədəbiyyatımızı dərk etmək mümkün deyil». Bu təriqətin banisi mütəfəkkir Nəimiddin və «vəhdəti-vücut» konsepsiyası nəzəriyyəsinə söz açıq, həmçinin hürüfilik ideologiyasının davamçılarından Azərbaycan ədəbiyyatının ən böyük siması və bu dövr anadilli şeirimizin mübahisəsiz olaraq birinci şəxsiyyəti sayılan İ.Nəsimiyə də tədqiqatında kifayət qədər yer ayırır. Tədqiqatçı belə nəticəyə gəlir ki, hürüfilərin bəşirə, demək olar ki, təsəvvüfçülərin görüşləri ilə uzlaşdır. Tədqiqatçı fərqi, əsasən, hürüfilərin mətləbləri, son nəticədə 28 və 32 hərfə bağlamasında özünü göstərdiyini qeyd edir.

X.Hümmətovanın əsərində XIV-XVI əsrlər ədəbiyyatımızda Nəsimiddən sonra M.C.Həqiqi, Həbib, Süruri və başqa hürüfiliyə bağlı sənətkarların əsərləri tədqiq edilir və hürüfizm ideyalının onların da yaradıcılığında bu və ya digər dərəcədə öz əksini tapması qeyd olunur. S.Y.Ənvar və Ş.İ.Xətəinin hürüfiliyə rəğbəti göstərilir. Hətta onların yaradıcılığında bu ideya və görüşlərin müəyyən bədii notlarını müəllif nəzərə çarpdırıb.

XIII-XVI əsrlərdə Azərbaycan ictimai fikrində və xüsusilə şeir sahəsində sufizm geniş yayılmışdır.

Şeyx Mahmud Şəbüstəri, Fəzlullah Nəimi, Seyid Zülfüqar Şirvani, İmadeddin Nəsimi kimi şair və mütəfəkkirlərin əsərlərində sufizm meyillərinin əks olunması da bu səbəbdəndir.

Tədqiqatçı tamamilə doğru fikir yürüdür ki, Azərbaycan ədəbiyyatında XV yüzillik istər xronoloji, istərsə də sənətkarlıq cəhətdən Qazi-Nəsimi zirvələri ilə Xətai-Füzuli zirvələri arasında keçid mərhələsidir. Şah Qasim Ənvar, Həbib kimi şairlərin yaradıcılığı Xətai və Füzuli poeziyasının formalaşmasında münbit zəmin rolunu oynamışdır. Müəllif bu şairlərin məhəbbət mövzusunda sufiyə nə əsərlərində lirik qəhrəmanın həqiqət mərtəbəsinə çatmaq, kamillik, vəhdət məqamına yetişməklə istəyindən söz açıq.

XII-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında Renessans ideyalarının Nizamiddən sonrakı zirvəsi – Qərib şərqşünaslığında «qəlib şairi» kimi məşhur olan M.Füzulidir. Tədqiqatçının fikrincə, M.Füzuli sənətinin yaranmasında, onun formalaşmasında bütöv bir zaman kasimi arizində görkəmli sənətkarların xidməti olmuşdur. Bunların arasında M.Füzulinin böyük müasiri – Azərbaycanın dövlət xadimi və şairi Şah İsmayıl Xətəinin rolunu xüsusi qeyd etmişdir.

Əsərdə tədqiqatçının mövzu ilə bağlı bu və ya digər dərəcədə fikir yürütmüş həmkarlarının

tədqiqatlarına önəmli yer verməsi müşahidə olunur.

Orta əsrlər ədəbi və şairlərin bədii düşüncəsi yaşadığı dövrün ədəbi-bədii dəyərlərindən, dini-fəlsəfi axınların yaratdığı mühitdən ayrı deyildi və bu baxımdan tədqiqatçı cəlb olunan Nəsimi, Nəsimi, Xətai, Füzuli kimi korifeylər çoxsaylı tədqiqatların mövzusu olmuşlar. Təbii haldır ki, bu əsərlərdə təsəvvüf, yaxud hürüfiliklə bağlı fikirlər də söylənilib. Fikrimizcə, tədqiqatçının bəzən yüzillik dövrə müraciət etməsinə ehtiyac yox idi. Qısa zaman kəsində yazıb-yaratmış şairlərin əsərləri müraciət etsəydi, daha müsbət nəticələr əldə olunardı. Doğrudur, əsərdə o qədər geniş vüsət qazanmamış adlarla rastlaşırıq, ancaq onlar haqqında məlumatlar o qədər çox yer tutmur.

Orta əsr Şərq mədəniyyətinin tədqiqi hər dəfə araşdırıcı üçün gözənlilməz yeni hədudları açılan keşməkeşli yola bənzəyir. Çoxmənalı şablonlaşmış təsəvvürləri açılan müxtəlif elementlərdən ibarət olan bu sistemdə poeziya xüsusi yer tutur və ən əsası tədqiqatçılar tərəfindən təsəvvüf ədəbiyyatı adlandırılan bu ədəbiyyat bədii forma baxımından tamamilə orta əsrlər sisteminin janr-üslub göstəricilərinə daxildir. Bu o deməkdir ki, sufi şair-ədəblər klassik dövrün ən mötəbər korifeyləri ilə bir pillədə dururlar və bu baxımdan orta əsrlər yaradıcısının sufi, yaxud qeyri-sufi ədəbiyyatı nümayəndəsinə bölünmə şerti xarakter daşıyır. Eyni müəllif, eyni zamanda fəlsəfi traktatlar, didaktik əsərlər, müəmmalər və parlaq sufi əsərlər yaratmağa qadirdir. Lakin bir sıra müəlliflər tarixə yalnız sufi müəllifləri kimi daxil olmuşlar, məsələn, Ə.Yəssəvi, Y.Əmrə, İ.Nəsimi isə hürufi şairi kimi tarixdə qalmışdır. Bir qisim şairlər konkret olaraq hər hansı bir təriqətə mənsub olmamış, lakin yaradıcılıqlarında təsəvvüf və irfan ideyalarını bu və ya digər dərəcədə əks etdirmiş, onun obraz və rəmzlərində bəhrələnmişlər. Məsələn, Nəsimi və Füzuli kimi dahilərimiz Müəllif bu şairlərin poeziyasında yalnız sufi təərəflərini axtarıb tədqiq edir, halbuki, bu şəxsiyyətlər məhəbbətə daha böyük əlmin simalarıdır. Nəsiminin «Xəmsəsinə» bəş əsər daxildir. X.Hümmətova isə «İsgəndərnamə»dəndə söz açır. Görünür, əsərdə Nəsimi sufi görüşlərindən kənar çıxış edir. Bu qütblərin çarçivəsində kənara çıxmaq cəsarəti, bədii düşüncəsində çoxyönlülüyü, universallığı qoruyub saxlayan tək Nəsimi olmayıb. Özünü birbaşa hansısa axına bağlamayan, imkanlarını çərçivəyə salmayan sırasında Qazi Bürhanəddin, Məhəmməd Füzuli və bir çox başqalarının təsəvvüflə məhdudlaşmayan yaradıcılığı mövcud idi və sufi sufi şairlərlə müqayisədə fərqlidir.

Xuraman Hümmətovanın əsəri Azərbaycan ədəbiyyatında əsrlərlə mövcud olan və araşdırılmasına böyük ehtiyac duyulan aktual mövzunun tədqiqidir və bu işdə ona yeni-yeni uğurlar arzulayıram!

AMEA

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı, 2019, № 1